THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

QARAQALPAQ DRAMATURGIYASINDA FOLKLORLIQ DÁSTÚR HÁM SAXNA ESTETIKASI

(Q.Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyası mısalında)

Qádirniyazova Nargiza Keńesbay qızı
Berdaq atındaǵı QMU magistrantı
elek.poch nargizaqadirniyazova@icloud.com

Annotaciya: Usı maqalada qaraqalpaq dramaturgiyasında laqqı obrazınıń kórkemlik stilizaciyası hám rawajlanıw jolları Qıpshaqbay Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyası mısalında úyreniledi. Shıǵarmada dástúriy xalıq kúlki mádeniyatınıń, ertek elementleriniń professional pyesa strukturasına sintezleniwi analiz etiledi. Dramaturgtıń Ómirbek laqqı hám Tazsha obrazları arqalı sociallıq ádalatsızlıqqa qarsı kórkem narazılıqtı hám xalıqtıń sóz sheberligin sahna nızamlıqlarına sáykes qayta jaratıw ózgeshelikleri kórkem-teoriyalıq jaqtan ashıp berilgen.

Gilt sózler. Qaraqalpaq dramaturgiyası, laqqı obrazı, stilizaciya, kúlki mádeniyatı, dramaturgiyalıq konflikt, saxnalıq transformaciya.

Qaraqalpaq milliy kúlki mádeniyatı óziniń túp-tamırı, xalıqshıllıǵı hám baha jetpes janrlıq ózgeshelikleri menen kórkem ádebiyat hám teatr kórkem-ónerin úzliksiz bayıtıp kiyatırǵan ruwxıy ǵáziyne esaplanadı. Bul miyrastıń orayında turǵan, xalıq danalıǵınıń, tapqırlıǵı hám sociallıq ádalatqa umtılısınıń simvolı bolǵan laqqı obrazı tek awızbirshiligi dástúrlerinde bolıp qalmastan, professional qaraqalpaq dramaturgiyasında da ózine múnásip kórkemlik orın iyeledi. Folklorlıq túp-dárekti teatr saxnasınıń talaplarına, pyesa strukturasına hám dramaturgiyalıq konflikt nızamlıqlarına sáykeslestiriw, yaǵnıy laqqı obrazın dramaturgiyada kórkemlep stilizaciyalaw máselesi ádebiyattanıw hám teatrtanıw iliminde barqulla aktuallıǵın joytpaytuǵın izlenislerdiń biri bolıp keldi.

Bul baǵdarda, belgili dramaturg hám kórkem-óner ǵayratkeri Qıpshaqbay Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyası dástúriy laqqı obrazınıń saxnalıq evolyuciyasın hám kórkemlik stilizaciyasın úyreniwde jetekshi úlgi sıpatında kózge túsedi. Dramaturg milliy folklorda keń tarqalǵan qısqa ertek elementlerin pyesa tekstinde sheber sintezlep, Ómirbek laqqı hám Tazsha sıyaqlı dástúriy qaharmanlardı janlı, úlken social-filosofiyalıq júkke iye sociallıq saxna xarakterleri dárejesine kótere aldı.

Usı maqalanıń baslı maqseti — Q. Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyası tiykarında qaraqalpaq dramaturgiyasında laqqı obrazınıń kórkemlik stilizaciyası qubılısın, onıń tillik-stilistikalıq ózgesheliklerin analiz etiw hám folklorlıq qaharmannıń professional sahna obrazına transformaciyalanıw nızamlıqların belgilep beriwden ibarat.

Q.Mátmuratovtıń “Ómirbek hám Tazsha” 1 dramalıq shıǵarması janrlıq ózgesheligi boyınsha komediya janrında jazılǵan bolıp, kompoziciyalıq jaqtan eki bólim, 4 perdeden hám de birneshe kórinislerden turadı. Bul komediya 2010-jılı Ámiwdárya jurnalınıń №1-3-sanlarında baspada járiyalandı. Avtor, komediyada waqıya baslamastan burın afishanıń qaharmanlardı tanıstırıw usılınan paydalanǵan. Komediya qatnasıwshıları: Ómirbek laqqı, Tazsha - Ómirbektiń dostı, Temirbek - Ómirbektiń dostı, Tawasar - Awıldıń bayı, Ímsın - Tawasar baydıń hayalı, Labaq - Tawasar baydıń áwmeser balası, Qulımbet - Qazı sıyaqlı obrazlardı qatnastıradı.

Sonıń menen birge, tek ǵana dástanlardı dramaǵa aylandırıw emes, al erteklerdi de dramaǵa aylandırıw máselesi de áhmiyetli. Bunıń ayqın dálili sıpatında Qıpshaqbay Mátmuratovtıń “Ómirbek hám Tazsha” komediyasınıń syujeti Qaraqalpaq folklorında “Ójet bala” atlı xalıq ertegi tiykarında dóretilgen. “Ójet bala” shıǵarmasındaǵı ayırım obrazlar hám waqıyalardıń qollanılǵanlıǵın kóremiz. Ertektegi syujet, obrazlar komediyada ózgertilip qollanılǵan. Mısalı, *“Kimde-kim*

1 Мәтмуратов Қ. Өмирбек ҳәм Тазша. // Әмиўдәрья, 2014. №1. Esletpe: Endigi mısallar usı dárekten alınadı, tek beti kórsetiledi.

ashıwlansa, óltirgeyli" degen baydıń shártin "Ómirbek hám Tazsha" komediyasında Ómirbektiń *"Kimde-kim ashıwlansa, moment qulǵa aylanadı"* degen shártleriniń uqsaslıqların kóremiz. Bunnan tısqarı, ertekte bay obrazı atı keltirilmey berilse, al komediyada Tawasar bay atı menen tanıqlı.

Bul komediyanıń ekspoziciya bóliminde tiykarınan:

— *Tawasar: - Sóytip, sen, Ómirbekjan, meniń menen shártlespek oynaǵıń kelip júr, solay ma?*

— *Ómirbek: - Awa, Tawasar aǵa!*

— *Tawasar: - Shárt qanday boladı sonda?*

Ómirbek: - Kimde-kim ashıwlansa, moment qulǵa aylanadı. (109-bet).

Waqıya Tawasar bay hám Ómirbektiń shártlespek oynawǵa kelisiminen baslanadı. Bul oyında *"kimde-kim ashıwlansa, moment qulǵa aylanadı!"* -degen shárt penen kelisiledi. Sonda, Tawasar bay, burın ákem paqır, *"Ájeli jetken tıshqan, pıshıqtıń quyrıǵı menen oynaydı*" - dep aytatuǵın edi.

Bul jerde avtordıń sheberligi qaraqalpaq xalıq oyınlarınan, danalıq naqıl-maqallarınan ónimli paydala alǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Shártlespek oyınınan paydalanǵan halda Ómirbek Tawasar baydı jeńip, onıń mal-múlkin xalıqqa bólistirip beriw. Bunnan kórinip turǵanınday, Ómirbektiń niyeti pák bolǵanlıǵı sebepli oyın sońında baydı jeńedi.

Al, "Ójet bala" erteginde bolsa, bay: *"Hár kim ashıwlansa, óltirgeyli bolsın"* degen shártti qoyadı. Ertektegi *"ashıwlansa óltiriw"* shárti — bul erte dáwirlerdiń qatallıq motivi. Ertek janrı ushın bul tábiyiy jaǵday. Al Q. Matmuratov komediyada bul motivti "qulǵa aylanıw" shárti menen almastıradı.

Bul jerde dramaturg qatallıqtı kúlkili jaǵdayǵa kóshiredi. Ólim jazası ornına *"qulǵa aylanıw"* shártin qoyıw arqalı Ómirbek laqqı menen Tawasar bay ortasındaǵı sociallıq teńsizlikti kórkemlik jaqtan stilizaciya qıladı. Ertektegi shárt — real qáwip, al komediyada — bul teatrlastırılǵan oyın.

Dramaturg laqqı obrazınıń intellektual ústinligin kórsetiw ushın usı oyın stilin tańlaǵan. Ómirbek qarsılasın fizikalıq jaqtan emes, psixologiyalıq jaqtan ashıwlandırıp, ózin-ózi basqara almaytuǵın jaǵdayǵa keltiriw arqalı jeńedi.

Shárttiń ózgerisindegi tiykarǵı maqset — personajdıń ishki minez-qulqın ashıw. Sebebi xalqımızdıń birewdiń minezin bilmekshi bolsań, onı ashıwlanǵanda sınap kór degen danalıq pikirleri bar.

Jánede avtor asıq, arqalamay, dórdiyan, úlemey oyınlarınan sheber paydalana alǵan. Bunda Ómirbektiń Tazshaǵa asıq úyretiwin kóriwimizge boladı.

-Tawasar: -Juǵımlı bolǵanda qanday, endi seni qul qılaǵoysam, betiń ǵoy betiń, qanıńdı basqa jerińe de zır juwıratuǵın qılaman. Xe-xe-xe!...

-Ómirbek: - Meni sóytemen dep júrip, ózińniń qanıń tas tóbeńe shapshıp ketpesin. Tawasar aǵa, ya? (Qulaǵın tutıp) Xe-Xe-Xe!...

-Tawasar: -Ózińdavlenie bolǵaysań qudayım! (109-bet).

- ekewiniń shártlespek oyınınıń kelisiminen baslanıp, Ómirbek qaltasınan nandı shıǵarıp, nannan ullı zat joq dep uslap, shártlesedi hám ekewi eki jaqqa ketedi. Bul epizodta Tawasar baydıń xarakteri ashıladı. Bul jerde bay tek ózinıń mápin oylaytuǵın, Ómirbek, Temirbek qusaǵanlardı aldap qol astında jumıs islewshi etip alıp, haqısın bermesten kún kóretuǵın jermen, ózimshil adam obrazında kórinedi.

Biz, bul komediyadan qaharman obrazı sıpatında Ómirbek obrazın tolıq jarıtıp bere alǵanlıǵın, Labaq, Tazsha, Tawasar bay, Temirbek obrazlarınıń xarakterleriniń ashılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

“Komediyanıń atı “Ómirbek hám Tazsha” dep atalǵanlıǵı menen Tazsha shıǵarmada Temirbek qurlı da orın tutpaydı.”2 - dep teatr sınshısı Bekturǵan Tursinov aytıp ótkenin bizde tolıq qollap quwatlawǵa boladı. Óytkeni, Tazsha obrazı komediyada úlken áhmiyetke iye bolsa da, onıń xarakteri tolıq ashılmay qalǵanday. Komediyanıń atın “Ómirbek hám Tawasar bay” dep qoyǵanda jaqsıraq bolarmedi?

2 Турсынов Бектурған. Драматургия-89. // Әмиўдәрья, 1990. №6. –Б. 92.

– dep oylaymız. Óytkeni, komediyadağı waqıyanıń kóbisi Tawasar bay menen Ómirbek laqqı obrazları átirapında berilgen.

Komediyanıń ideyası tiykarınan, Ómirbek obrazı arqalı sol dáwirdegi baylardıń jarlılarǵa ózleriniń qoy-eshkilerin baqtırıp, zuǵımın ótkeriwin, olarǵa jumıs haqısına pul beriwdiń ornına tek ǵana kúndelikli tamaǵı berilgenligi, bul dúnyada hámme teń huqıqlı ekenligi haqqında, jámiyettegi social jaǵdaydı kúlki jolı menen beriwdi, paraxorlıq máselesin, shártlespek oyını arqalı xalqımızdıń ázelden kiyatırǵan dástúrin ashıp bere alǵanlıǵın dramaturg durıs tańlaǵan dep oylaymız.

Ertektiń syujeti tiykarınan, erte dáwirdegi turmıs tárizin, baylardıń ómirin, sol dáwirde qalay jumıs islep, kún kórgenliklerin ashıp beriwge arnalǵan. Biz, bul epizodlardıń komediyada Tawasar bay obrazı menen Ómirbek laqqı, Temirbek, Tazsha obrazları arqalı ashıp berilgenligi belgili. Baylardıń pada-pada malların, súriw-súriw qoyların baǵıp, talap isleymen dep barǵan adamlarǵa is haqısın tolıq bermegenligin “Ójet bala” ertegindegi baydıń úyine barǵan eki jigitti jumsap, malların baqtırıp, túyeniń kózindey zaǵara berip, ashtan qaldırıp, shártlespek oyınında jeńildińiz dep, óltirip jiberedi. Al, komediyada bolsa, Tawasar bay menen sózge sheshen Ómirbektiń shártlespek oynap, Temirbek jorasın qullıqtan yaǵnıy Tawasar baydıń malların baǵıwdan qutqarıp, baydı oyında jeńedi.

“Ójet bala” erteginde úsh tuwısqan bala dep berilgen. Al, biz, komediyada dál sonday, úsh balanı ushıratamız. Bular Temirbek, Tazsha, Ómirbek. Ertekte eń sońǵı inisi eki ajaǵasınıń bay tárepinen óltirilgenligin esitip, baydan ósh aladı. Komediyada Temirbek penen Tazshanı Ómirbektiń bay menen shártlespek oynap qutqarǵanlıǵı hám Tawasar baydı oyında jeńgenligi ertektiń syujetine uqsas.

Bunnan tısqarı ertekte baydıń balası tentek obrazında berilgen. “Ómirbek hám Tazsha” komediyasında da Tawasar baydıń balası Labaq obrazı tentek, áwmeser bolıp súwretlengen. Eki shıǵarmadağı baydıń balası da baydıń ashıwlanıwına imkan tuwdırıwshı obraz sıpatında sáwlelengen. Ertekte balasınıń tenteklik islegenine «jerge tartıp urarma edi» dep aytıp awzın jumbaǵansha ójet bala baydıń balasın paqsaǵa tartıp óltiredi. Komediyada Labaq obrazı Tawasar baydıń toylarda urıstırıp

júrgen qoshqarın soyıp, baydıń ashıwına tiyedi. Bunda, dana xalqımızdıń “Awzı qıysıq bolsada baydıń balası sóylesin” - degen naqıldıń ózinde tereń máni bar. Ayırım baylardıń balaların erkeletip ósirip, álpeshlep tárbiyalaǵanlıǵın, hesh qanday qıyınshılıq kórmey, óskenligin eki shıǵarmada da ashıq aydın súwretlegen.

Ertektegi Ójet bala atı menen tanılǵan úsh tuwısqannıń eń genjesi “Ómirbek hám Tazsha” komediyasındaǵı Ómirbek laqqı menen salıstıra otırıp, ekewiniń ortasında birqansha uqsaslıqlardı kóremiz. Máselen, Ójet bala erteginde bala tapqır, ójet obrazında súwretlense, Ómirbek komediyada Ómirbek laqqı qaraqalpaq xalqınıń sózge sheshen, tapqır, qaysar, márt, batır sıpatında sáwlelenedi. Bul eki baladaǵı xarakter qaraqalpaq xalqınıń sózge sheshen, laqqıgóy, tapqırlıǵı, qaysar, ójet, óz maqseti jolında hesh nárseden qaytpaytuǵın minezleri tolıq ashıp berilgen.

“Ójet bala”

— *Ógiz qayda? – deydi bay baladan.*

— *Bergeniń túyeniń kózindey jalǵız zaǵara, ol ne bolsın maǵan. Ash boldım, onnan keyin ógizdi soyıp jedim. Xá, bay aǵa, ashıwlandıńba? deydi bala.*3

1. “Ómirbek hám Tazsha”

— *Tawasar: - (Jılap otırıp). Adamlardıń durıslı perzent tileytuǵını da usı eken-ǵo!*

— *Ómirbek: - Onıń ushın balanı durıslap tárbiyalaw kerek-tá!*

— *Tawasar: - Sen barsań-á, áy!...*

— *Ómirbek: - Biz shártleskenimizde, bir-birewge ashıwlanbaǵaylıdan edi. Sen ashıwlanıp qoydıń, meni urdıń - shártten utıldıń, bay aǵa, utıldıń!*

Tawasar: - Usılardıń hámmesin sonıń ushın islep otırǵanıńdı, endi sezip atırman, sen ǵana júwernemektiń! Xá!... (114-bet).

Joqarıdaǵı “Ójet bala” erteginen keltirilgen mısallar menen “Ómirbek hám Tazsha” komediyasınan keltirilgen mısallardı salıstırıp qarasaq, eki shıǵarmada da shártlespek oyını, baydıń utılıwı tuwralı aytılǵan. Degen menen, komediyada

3 Қарақалпақ фольклоры. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 19877. – Б. 241.

birqansha ózgerisler kiritilgen. Bunda, ertekte baydıń eki júz bas malın soyıp jep qoysada, anasın, balasın óltirsede shártlespek oynınan utılǵanın tán alǵısı kelmegenligin, al, komediyada bolsa, bay tek bir qoshqarın soydırıp, hárrege talatqanınıń ózine bay Ómirbekten utılǵanın tán alıp, ózi qul bolıwdıń ornına Temirbekti qullıqtan azat etedi. Biz, bunnan hárbir insan óziniń jeńilgenligin tán alıwda bir mártliktiń belgisi ekenligin komediyada sińdire alǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, laqqı obrazınıń qaraqalpaq dramaturgiyasındaǵı stilizasiyası milliy teatr kórkem-óneriniń rawajlanıw jolların belgilep bergen tiykarlı faktorlardıń biri. Pyesalarda dástúriy folklorlıq elementlerdiń hám zamanagóy teatr nızamlıqlarınıń sintezi saxna kórkem-ónerinde jańa aktyorlıq mekteplerinıń hám rejissura usıllarınıń qáliplesiwine imkaniyat jarattı. Laqqı obrazınıń tili, masqaralaw hám kúlki arqalı sınǵa alıw ádetleri teatr sahnasında xalıqshıllıq principlerin jáne de kúshli mısal etti. Bul bolsa, qaraqalpaq dramaturgiyasındaǵı laqqı kórkem stilizasiyasınıń barlıq waqıtta zaman menen hamnápes jasaytuǵın, óz aktuallıǵın joytpaytuǵın tiri hám unikal kórkem-óner fenomeni ekenligin dáliylleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 19877. – Б. 241.
2. Турсынов Бектурған. Драматургия-89. // Әмиўдәрья, 1990. №6. –Б. 92.
3. Мәтмуратов Қ. Өмирбек ҳәм Тазша. // Әмиўдәрья, 2014. №1.